

AZ OBJEKTIV ÉS SZUBJEKTIV DIALEKTIKA ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL

Az Élet és Irodalom néhány 1984. évi számában a marxizmust övező hazai szélcsendről cikkezett, azzal a nemes szándékkal, hogy megtörje ezt a csendet. Nehéz diónak bizonyult. Nagyobb visszhang nélkül maradt a törekvés, tanulságul nem csupán a szélcsend tényének, hanem annak is, hogy nem könnyű mozdítani rajta.

Ugy tűnik, megvan ez az ernyedtség nemcsak a recenzíós publikációs szférában, hanem más területeken, többek között az oktatásban is¹. Tükröződik az érdeklődés homlokterében szereplő problémák jellegében is. Abban például, hogy az "izgalmas" kérdések között ma nemigen szerepel a dialektika, a mozgás, a fejlődés, a forradalmiság princípiuma. Hacsak negatív szerepben nem. Ilyen körülmények között "csendháborítás"-nak tűnhet a dialektikáról pozitív értelemben szólni. Mégis, ilyen megközelítésben bátorkodom vázolni néhány gondolatot a dialektika lét- és ismeretelméleti összefüggéseiről, az objektív és szubjektív dialektika kapcsolatáról. Kezdve annak kiemelésével, hogy a dialektika a materializmus és az idealizmus történetének közös értéke, terméke, s mint ilyen, mai - nem eléggé dialektikus - formájában is, az eddigi legátfogóbb és legmélyebb filozófiai szintézis. Folytatva majd azzal, hogy miért idegenkedem a dialektika redukált, szubjektivizált értelmezésétől.

Másfajta redukációs sablonnal is szembe kell nézni. Azzal, amely a filozófia történetét nagyvonalúan a materializmus és idealizmus harcára, metafizikusan értelmezett ellentétére korlátozza, s érzéketlen az ellentétek árnyalataira, a fő filozófiai irányzatok kapcsolatának mélyebb, rugalmasabb dialektikájára. Persze utalhatok ellenpéldára is, szerencsére. Ez pedig Leniné, aki szerint az okos, a dialektikus idealizmus közelebb áll a dialektikus materializmushoz, mint a holt, durva, metafizikus materializmus (Filozófiai Füzetek); továbbá, hogy "az objektív (és még inkább az abszolút) idealizmus... egészen közel jutott a materializmushoz, sőt részben át is alakult azzá."²

E rövid megállapításokból villanásnyi, de reális fény vetül a filozófiai irányzatok bonyolultságára. Világos, hogy itt nemcsak, sőt nem is elsősorban az idealizmus "harcáról" van szó, hanem idealizmus és idealizmus (a "rossz" és az "okos" idealizmus), valamint materializmus és materializmus (a metafizikusan szemlélődő és a dialektikus, a gyakorlati materializmus) ellentétéről, színvonaláról és fejlődésbeli különbségéről; ugyanakkor az idealizmus és materializmus fejlődéstörténeti "találkozásáról", kommunikációjáról, szellemi "anyagcseréjéről". Arról az objektív szintetizálódási folyamatról van szó, amelynek során az objektív idealizmus egyre több materialista és tudományos elem felvételével fejleszti magas fokra a dialektikát, a materializmust pedig egyre inkább az eleven élet, a

valóságos, érzéki emberi aktivitás lelkesíti át; az a dialektikus elevenség, amelyet korábban - jöllehet torzított formában -, elsősorban az idealizmus fejtett, fejlesztett ki.

A dialektika jelenti tehát a filozófiai haladás közös tengelyét, persze egyenetlenségekkel és eltolódásokkal. A klasszikus német idealizmus talaján például korábban fejlődött magas fokra a dialektika, mint a materializmusban, de egyoldaluan és abszolutummá idealizálva. Az abszolutizált dialektika azonban önellentmondás, zsákutca, hegeli-szabásu antinómia, amely csak a materializmus forradalmi dialektizálódásában oldódik fel. Ez a forradalmasodás különböző társadalmi, történelmi és filozófiai okok folytán gyorsabb és radikálisabb volt, mint az objektív idealizmus idegen anyaggal való telítődése. E kettős folyamatban mind az abszolutizált dialektika, mind a redukciós materializmus nagy metamorfózisra ment át és a történetiség jegyében egyesült egymással.

Ez a historizmus nemcsak a társadalom, hanem a természet történetiségét is felfedezte. Sőt a dialektika történeti formáinak, mindenekelőtt az objektív és szubjektív dialektika tényleges viszonyának felismerését is magával hozta. Engels így fogalmazta ezt az összefüggést: "a dialektika, az ugynevezett objektív dialektika az egész természetben uralkodik, az ugynevezett szubjektív dialektika pedig, a dialektikus gondolkodás, csak reflexe a természetben mindenütt érvényesülő ellentétekben-mozgásnak, s ezek az ellentétek szabják meg éppen állandó ellenkezésükkel és végső egymásba-, illetve magasabb formákba olvadásukkal a természet életét"³

Nem az a dolgom most, hogy szavakat, kifejezéseket elemezzek. Mit jelent pl., hogy a dialektikus gondolkodás "csak reflexe..." a természeti (és vajon csak a természeti?) ellentétekben-mozgásnak? Az alapvető összefüggéseket vizsgálva megállapítható, hogy a materialista dialektikában szintézisbe kerültek mindazok az eredmények, amelyek külön utakon, más alapokon fejlődtek. A valóság talaján került egységbe az objektív és szubjektív dialektika; a dialektika, a logika és az ismeretelmélet. Sőt az alapvető ontológiai kérdés dialektikus megoldása, a dialektikus materialista monizmus is komplexebb, korszerűbb, konkrétan és átfogóbban történeti, mint külön a dialektikus idealizmus, vagy a metafizikus materializmus.⁴

Ez az egység nem jelent zártságot. Ellenkezőleg, ebben az összefüggésben tárul fel magának a dialektikának a történetisége is, méghozzá különböző dimenziókban. Pl. a materialista dialektika (ami az objektív és szubjektív dialektika egysége), mint megismerési folyamat és mint ismeretelmélet, tendenciaként magában foglalja mind a megismerés tárgyának, az elsődleges objektív folyamatnak, mind a megismerés alanyának (a szubjektum különböző formáinak) a történetiségét, magán és magáértvalóságuk dialektikáját.

Mindennek és az objektív, szubjektív dialektika még teljesebb egységének a gyakorlat a közvetlen manifesztációja, ami látszólag és közvetlenül nem foglalja magában a természet dialektikáját, de erről még szó lesz a továbbiakban.

Mindenesetre a gyakorlat társadalmi-történelmi folyamatában jeleníti meg az objektív és a szubjektív dialektika egységét. Ami tehát nem jelenti azt, hogy csak az emberi történelem lenne dialektikus. De azt igen, hogy ez a történetiség jelenközpontu. Ám ez ismét nem egyértelmű valamiféle időbeli zártsággal, mert ez a jelen - történelmi jelen: a múlt és a jövő találkozik benne és a gyakorlat haladása "viszi előre".

Ez a jelenközpontu történelmi dialektika a szubjektív idealisták által tételezett térbeli határokat, korlátokat sem respektálja.

A mai szubjektív idealizmus dialektika-élménye, értelmezése rendkívül korlátozott. Legjobb esetben - még az egzisztencializmus jobbik énjé, a francia is - csak a társadalomban vél felismerni valamiféle dialektikát. Csak ott tehát, ahol értelmes, tudatos emberi szándékokból integrálódnak a történések. A dialektikának csak szubjektív, szellemi létformát tulajdonít s a természetet megfosztja minden dialektikától. Ugy véli, hogy a természetben csak annyi és olyan dialektika van, amit az emberek a társadalomból átvittek és behelyeztek, de azt, hogy a természet folyamatai, törvényszerűségei a maguk valóságában dialektikusak lennének, nem állíthatjuk, nem bizonyíthatjuk, - mondják nem jelentéktelen gondolkodók. Például J.P. Sartre "A dialektikus ész kritikája" c. munkájában úgy vélekedik, hogy "a materialista dialektikának csak akkor van értelme, ha az emberi történelmen belül állapítjuk meg az anyagi feltételek elsőbbségét úgy, amint azokat a bizonyos módon szituált emberek gyakorlata feltárja és megéli. Egyszóval, ha van valami, amit dialektikus materializmusnak nevezhetünk, az csak történelmi materializmus, azaz belső materializmus lehet, oly materializmus, amelyet csinálni, vagy amelynek hatása alatt lenni, amelyet élni vagy megismerni egy és ugyanaz a dolog. Ebből természetesen következik, hogy a materializmus, ha van ilyesmi, csak társadalmi világegyetemünk határain belül lehet igaz... Ami viszont a természet dialektikáját illeti, az mindig csak valamilyen metafizikai hipotézis tárgya lehet."⁵

Sok megállapítást lehetne még ez ügyben idézni Sartre-tól (és másoktól). Olyasmit is, ami - legalábbis részben - ellentmond a fentieknek. Az mindenesetre egyértelmű - és ez perdöntő -, hogy az emberi történelem, az emberi gyakorlat dialektikus jellegét elismeri. S ez nemcsak azért fontos, mert ezen a ponton a szubjektív idealizmus is "egészen közel jutott" - immár a dialektikus materializmushoz, hanem mert magában foglalja annak cáfolatát is, amit vele szemben állít, hogy tudniillik a természet dialektikája "e pillanatban semmilyen módon sem igazolható".⁶

A rövidség kedvéért előbb megfogalmazom magát ezt a cáfolatot, aztán az indokolás egy részét, vagy éppen annak cáfolatát - már a tisztelt olvasóra bízhatom.

Ami mellett jómagam érvelni bátorkodom, a következő: a történelmi gyakorlat dialektikus jellege, mint közösen elismert tény, maga is bizonyítja a természet dialektikus jellegét.

Mert az emberi gyakorlat sem lehetne dialektikus, ha a természet nem lenne az. Vagyis az ellenkezője igazabb, mint amit Sartre állít. Elsődlegesen nem a társadalomból viszi át az emberiség a dialektikát a természetbe, hanem fordítva. No persze nem közvetlenül, és nem ugyanazt "tesszük át" a társadalomba, ami természetszerűen létezik. Nem lehet vitás, hogy a társadalomnak saját(os) dialektikája képződik. Ez is objektív, de másodlagos, természeti "anyagból" való.

Nemcsak arról van itt szó, hogy az ember társadalmi gyakorlata az állati tevékenységből veszi eredetét (ami egyébként a dialektika szempontjából is további alapos tanulmányozást igényelne), hanem a mégoly magas fokon funkcionáló emberi gyakorlat sem lehet független a természettől, minél fejlettebb - mondhatni - annál kevésbé. Már a régi materialisták jól tudták, az utánuk következők csak megerősítették, hogy a természet meghódítása csak a hozzá való alkalmazkodás útján lehetséges, hogy végső fokon az emberi gyakorlatban is természeti erők hatnak egymásra, mégpedig gyakran éppen természetadta minták, modellek szerint. Mindez azt jelenti, hogy "nem a természeti törvényektől való álmodott függetlenségben rejlik a szabadság, hanem e törvények megismerésében és az ezzel adott lehetőségben, hogy tervszerűen, meghatározott célokra hatni engedjük őket. Ez éppugy vonatkozik a külső természet törvényeire, mint azokra, amelyek magának az embernek a testi és szellemi létezését szabályozzák - törvények két olyan osztályára, amelyeket legfeljebb az elképzelésben választhatunk el egymástól, de nem a valóságban"⁷ (Kiemelés: KL).

A valóságban a természet- és társadalomdialektika is szervezen összefügg. Oly módon és mértékben, hogy az utóbbi nem képződhet az előbbi nélkül. Ennek a dialektikus kölcsönösségnek a természet és a társadalom közötti folytonos anyagcsere a hordozója és fentartója.

Befejezésül is hangsúlyozom (mert annak részletezésére nincs mód, hogy hogyan "dolgódik át" a természet dialektikája társadalmivá és a társadalom hogyan avatkozik be a természet történetébe), a társadalomnak megvannak a maga ellentmondásai. De ez még kevés a dialektikus udvösséghez. A jelent illetően elég utalni a két társadalmi világrendszer viszonyára. A köztük lévő ellentét még nem feltétlenül dialektika (akárcsak az idealizmus és a materializmus közötti sem). Igaz ugyan, hogy a dialektika lényegét az ellentétek egysége jelenti, de az már nem igaz, hogy minél polárisabbak az ellentétek, annál mélyebb, intenzívebb lenne a dialektika. Nem. Itt is van mérték és van minőségi átcsapás. Engels fogalmazta meg egyik levelében azt a fontos gondolatot, hogy a poláris ellentétek metafizikusak és ilyenek "a valóságos világban csak válságok idején léteznek"⁸. (Kiemelés: KL.).

Lehetünk tanui válságnak a két világrendszer között is, amikor minimálisra redukálódott a "pólusok" közvetítettsége. Az ilyen metafizikus válság korunkban az emberi lé-

tet teheti kockára. Az ellentétek dialektikus rugalmasságán és rugalmas kezelésén viszont - gondoljuk csak meg! - ma nem kevesebb mulik, mint az emberiség közös érdeke, a fennmaradás, a békés együttélés.

De a fennmaradásért az embernek nemcsak közvetlenül önmagával, nemcsak a társadalmon belül, hanem a természettel is meg kell küzdenie. Jelenleg persze másképp, mint eddig. Ma a természettel folytatott küzdelmében is egyre inkább önmagán kell uralkodnia az embernek, mert a környezeti válság is "metafizikus" válság. Mindamellert az ember környezete nemcsak a természet, hanem a társadalom is s nemcsak az anyagi, tárgyi szféra, hanem a szellemi is.

Ugy látszik, a környezeti válság elméleti restség, szellemi "szélcsend" formájában is övez bennünket?!

De talán mégsem feloldhatatlanul....

JEGYZETEK

- 1 Hogy bizonyos területeken mennyire lelassult a szellemi mozgás, jól példázza, hogy 1985 elején a Magyar Filozófiai Szemle megjelenése még csak valahol 1983 közepe táján tartott.
- 2 V.I. Lenin: Filozófiai füzetek. Lenin Összes Művei 38. köt. Bp. Kossuth, 1972. 229. old.
- 3 Marx-Engels Művei 20. köt. Bp. Kossuth, 1963. 487. old.
- 4 Ez a történetiség már nemcsak a multra orientálódott, hanem a társadalmi, történelmi gyakorlat révén jelenközpontúvá vált, egyszersmind tul is mutat a mindenkori jelenen.
- 5 J.P. Sartre: A dialektikus ész kritikája. In: Mai nyugati filozófia. Tankönyvkiadó, Bp. 1963. 179. old.
- 6 Uo. 175. old.
- 7 Marx-Engels Művei 20. köt. 112. olda.
- 8 Marx-Engels: Válogatott művei 3. köt. Kossuth, Bp. 1979. 832. old.